

Раїса ЩЕРБАН

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ БІБЛІОТЕК РІВНЕНЩИНИ

Україна веде героїчну визвольну боротьбу проти ворога, який вдерся на її територію. Збройні сили росії вчиняють на окупованих територіях України не лише воєнні злочини, але і акти геноциду. Тому важливими є питання збереження пам'яті про учасників, усіх жертв та події російсько-української війни. Українським інститутом національної пам'яті, меморіальним комплексом Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності, Національним музеєм історії України у Другій світовій війні розроблено «Методичні рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій російсько-української війни» [3].

21 жовтня 2024 Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики презентував основні принципи меморіалізації російсько-української війни, розширено підходи з вшанування пам'яті загиблих, формування національної свідомості громадян [7].

Питання збереження історичної пам'яті краю було і залишається пріоритетним в діяльності бібліотек області. Активізувалась ця робота з початком військової агресії росії та в період російсько-української війни. Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека (РОУНБ) спільно з бібліотеками області здійснювала пошукову роботу та узагальнення відомостей про загиблих героїв-краян. У 2015 році створено віртуальний меморіал — сайт «Революція гідності. Війна. Рівненщина» <https://memory.rv.ua/>. Впродовж наступних років відбувалося наповнення контенту вебресурсу. Матеріали на сайті згруповані за районними центрами, містами обласного підпорядкування¹, створено список загиблих в АТО/ООС в алфавіті прізвищ. Кожному захиснику присвячено розгорнуту сторінку: біографія, поховання, спогади про героя, поезія, світлина, відео та бібліографія. Представлено англійськомовну версію історій захисників [9], що дало можливість англомовній частині інтернет-користувачів дізнатися про Героїв, які загинули, захищаючи Україну. Переклад здійснено на волонтерських засадах студентами Рівненського державного гуманітарного університету (РДГУ) та Національного університету «Острозька академія». Більше про контент сайту у статтях. [11, 12].

¹ Адміністративно-територіальний поділ Рівненської області до реформи 2021 року

Протягом 2015—2016 рр. сайт презентовано у всіх районах області, куди запрошувались рідні, друзі, знайомі загиблих героїв. Життєві історії про захисників, вірші присвячені їм допомагали рідним розділити біль втрати, відчувати підтримку громади.

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну сайт-меморіал реконструйовано відповідно до нового Адміністративно-територіального поділу Рівненської області. Виокремлено чотири райони: Рівненський, Сарненський, Дубенський, Вараський, в межах районів — територіальні громади. РОУНБ продовжує збирати та оприлюднювати інформацію про військові втрати краян в російсько-українській війни. Історії загиблих захисників стали більш наповненими. Збільшилася кількість інформації про життєвий шлях героїв, спогадів рідних близьких, фото з домашніх архівів.

За погодженням з газетою «Сім днів» на сайті опубліковано чимало статей журналістів про Героїв м. Рівного, які полягли в російсько-українській війні. Матеріали виготовлені газетою за підтримки ГО «Інститут масової інформації» в рамках проекту міжнародної організації Internews Network.

Сайт-меморіал — це розгорнута книга пам'яті полеглих за Україну, де відображено не лише героїчні подвиги захисників, але і їхні захоплення та успіхи, про які розповідають вчителі та однокласники. Такі історії є цінними не лише для рідних, але й для учнів, особливо тих шкіл, де навчалися загиблі Герої [8].

Контент сайту-меморіалу — це пам'ять про загиблих краян для сучасників, а найголовніше — для майбутніх поколінь. Станом на 01.12.2024 року на сайті опубліковано понад 4,5 тис. текстових документів, більше 6 тис. фотографій. Зроблено 1,5 тис. посилань на відео. На жаль, війна триває, робота з наповнення контенту сайту продовжується.

Вагоме місце у формуванні політики пам'яті полеглих в російсько-українській війні посідають бібліотеки міських, селищних громад області.

З 2022 року за доручення органів місцевої влади бібліотечні працівники здійснюють пошук інформації про загиблих земляків в російсько-українській війні, пишуть їхні біографії. З метою увічнення пам'яті про Героїв в публічному просторі населених пунктів матеріали представляються на стендах, галереях пам'яті. У цифровому просторі також зберігається важлива інформація про загиблих військо-

вослужбовців. На офіційних сайтах Рокитнівської, Гощанської селищних, Острозької, Здолбунівської міських рад відкрито рубрики «Герої не вмирають», «Вони загинули за Україну», де представлено портрети та біографії захисників. Книга пам'яті формується на сайті Дубенської та Козинської громади Дубенського району та Радивилівської міської ради. На останньому з наведених сайтів <https://radyvylivrada.gov.ua/kniga-pamyati-14—51—57—15—04—2024/> окрім біографічних даних, спогади, статті з місцевої газети та світлини, покликання на матеріали поховання Героїв.

У пам'ять про загиблих за Україну мешканців Сарненської територіальної громади центральна бібліотека м. Сарн формує з 2022 спільно з книгозбірнями системи книги пам'яті «Вічні захисники» [2]. Інформація, фотографії та особисті дані полеглих Героїв, представлені на сторінках Книги, отримані з відкритих джерел, зі слів рідних і побратимів. Подано зображення державних нагород, поезія, присвячена героям. В книзі 24 розділи — назви сіл громади. За кожним з них історії полеглих героїв. Бібліотечними працівниками у книзі створено 180 історій втрати — земляків у російсько-українській війні.

Матеріали про полеглих краян представлені на фейсбук-сторінках Корнинської та Гощанської центральних бібліотек Рівненського району. Козинська центральна бібліотека Дубенського району в день роковин полеглих односельців присвячує кожному загиблому поезії місцевої поетеси Катерини Братчук.

Знати і пам'ятати про захисників важливо не лише на роковини чи в пам'ятні дати, а щоденно. Саме для цього в багатьох центральних бібліотеках області створені куточки, постійні виставки «Герої не вмирають», «Вони загинули за Батьківщину», де представлено портрети захисників та їхні біографії, артефакти. Тут систематично проводяться бесіди, розповіді учням шкіл, молоді про те, якими були Герої у житті та їхні подвиги.

Імена полеглих краян у російсько-українській війні увіковічені в книгах, які вийшли друком в 2014—2024 роках і зберігаються у фондах РОУНБ.

«Революція гідності. Війна» — книга-пам'ять, яка вийшла з друку у видавництві «Волинські обереги» в 2015 році. Присвячується борцям за незалежність України під час Революції Гідності України та російсько-української війни (АТО).

Корнійчук Н. «За тобою тужать журавлі», 2016 р. — спогади друзів, рідних, вчителів, фото та вірші, присвячені Роману Зубчуку, позивний «Мареман». Книга видана за кошти Демидівської районної ради.

«За Україну полягли...», автор — журналіст та краєзнавець Віталій Тарасюк. Книга присвячена пам'яті героїв-земляків із Млинівщини, які загинули під час АТО/ООС на сході країни.

Мама загиблих бійців батальйону «Айдар» Олександра Андріяшева та Олексія Сапожнікова присвятили вірші всім синам, які захищали Батьківщину від російської окупації, під час Революції Гідності, та їхнім матерям. Збірка віршів під назвою «Синам» — це пам'ять про сучасних українських героїв, які боролися за свободу.

«Рядові неоголошеної війни». Спільний доробок журналістів Рівненщини про учасників бойових дій в АТО/ООС — наших земляків. Серед інших представлено 20 історій про загиблих краян.

Вічно житиме пам'ять про героїв з Волині та Рівненщини закарбована в слові, світлинах книги «10 вересня. Ціна свободи». Це спогади родини, друзів, побратимів, вчителів про п'ятнадцятьох Героїв, які загинули в 2022 році в одному бою на Харківщині. У книгу ввійшли поезії, присвячені воїнам поіменно, написані місцевими літераторками Наталією Герман, Марією Дукач, Наталією Войтович. Їх читали авторки під час презентації книги у Володимирецькій міській бібліотеці. З метою поширення історії Героїв до якнайбільшої аудиторії користувачів мережі Інтернет РОУНБ оцифрувала видання і представила в бібліографічній базі даних «Рівненщина. Минуле і сьогодення» (з прикріпленням тексту документа) [5].

Увічнювати події війни, постраждалих осіб покликана комеморація². Головною її функцією є збереження колективної пам'яті про війну. Комеморативна практика бібліотек створює поле спільної розмови про Героїв, співпереживання та гордість за них, надає відчуття підтримки близьким загиблих [6].

Огляд вебресурсів бібліотек Рівненщини засвідчує, що найбільш поширеною формою вшанування пам'яті полеглих захисників є вечори пам'яті, які книгозбірні практикують спільно з освітніми закладами. Героїні України Катерині Ступницькій, землячці із села Залізниця присвятила вечір Корецька центральна міська бібліотека Рівненського району. За проявлені мужність і героїзм при захисті державного суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Указом Президента Володимира Зеленського сержанту медичної служби Катерині Ступницькій присвоєно звання «Герой України» з врученням ордена «Золота Зірка»

² Комеморація — це комплекс різноманітних способів, за допомогою яких у суспільстві фіксується, зберігається і передається пам'ять про минуле у вигляді затвердження в матеріальних об'єктах («місцях пам'яті») уявлень про історичні події та їхнє значення.

(помертно). Запрошені на захід рідні, знайомі, ділилися спогадами, говорили про героїзм парамедикині і пам'ять про неї, яка житиме у серцях її земляків. Бібліотечні працівники провели огляд видань, де вміщено історію Катерини, акцентували увагу на матеріалах про Катерину Ступницьку в книзі «Золотий фонд нації. Все буде Україна», 2023 року видання.

У теплій атмосфері пройшла зустріч односельців з мамою загиблого Василя Окушка пані Людмилою, яку організувала бібліотека с. Головниця Корецької громади.

Вечір-пам'яті, присвячений Максиму «Далі» Кривцову, воїну, митцю, поету, уродженцю м. Рівного зібрав велику аудиторію в стінах обласної книгозбірні. Вірші «Далі» прочитав і «проспівав» його тато Олександр Кривцов. Він проанонсував нову книгу Максима «На мінному полі пам'яті». Присутні на заході учні Рівненського ліцею № 15 читали вірші Максима. Така атмосфера дала змогу доторкнутися до душі поета, пізнати його і сьогодення, отримати правдиву інформацію про російсько-українську війну.

Пам'яті Владислава Кондратюка, позивний «Тихий», уродженця м. Рівного, який загинув у 22 річному віці (18 березня 2022 року), захищаючи Батьківщину від російської навали, була присвячена презентація книги «Долина богів». Це перша і єдина збірка творів Владислава, написана ще до війни. Її презентували у Рівненській обласній універсальній науковій бібліотеці в березні 2024 року, до других роковин загибелі військовослужбовця. «Ми всі — частина цього світу. Залишаючи в ньому свій слід, ми залишаємо свою душу». Влад залишив частинку душі у своїх текстах сучасних та майбутніх поколінь.

Прикладом пізнання правди про війну із перших вуст: без героїзму, без пафосу, про тих, кого уже нема з нами, є читання автобіографічного роману «Історія впертого чоловіка», рівнянина, який нині проживає в Києві, Олександра Терена (Будька) — захисника, ветерана російсько-української війни. У 2024 році книга була відібрана для проекту «Велике читання». Мета проекту: залучення численної аудиторії до одночасного прочитання книги та її обговорення у різних форматах: презентацій, дискусій, відеопереглядів, зустрічей з автором книги та автограф-сесії. Проект стартував у РОУНБ пресконференцією за участю автора. На зустріч з Олександром Тереном прийшло чимало користувачів бібліотеки.

Для участі в проекті бібліотеки області придбали у видавництві «Прометей» 60 примірників книги за пільговою ціною. Головною читацькою аудиторією книги є молодь та старшокласники. Учні 10-х класів

Рівненського ліцею «Український» на заході в РОУНБ читали уривки з книги, переглянули відео із інклюзивного YouTube-шоу Терена «Відвал ніг або All інклюзив».

Учні 10 класу Шубківського ліцею були учасниками інформ-дайджесту «Письменники на захисті України», під час якого відбулася презентація книги Олександра Терена «Історія впертого чоловіка». Багато нових імен військових, волонтерів, які бачили війну на власні очі відкрили для себе учні під час огляду книг «Література воєнного часу».

Широку аудиторію охопив комплекс заходів, які провели книгозбірні Клеванської селищної громади. КЗ «Публічна бібліотека» Клеванської селищної ради презентувала книгу Олександра Терена в Рівненському обласному госпіталі ветеранів війни Рівненської обласної ради для захисників, членів їхніх родин та працівників закладу. Про друзів і побратимів, про наполегливе прагнення захищати рідну землю від підступного ворога, про віру в себе і український народ говорили під час презентації книги «Історія впертого чоловіка» в бібліотеці Клеванського професійного ліцею. Учні переглянули буктрейлер, підготований бібліотечними працівниками, та прослухали уривки з книги. Активно пройшло обговорення історії впертого чоловіка під час онлайн-зустрічі працівників бібліотеки із студентами Національного університету водного господарства та природокористування. До заходу долучилася група психологів та їхній викладач. Для учасників заходу було презентовано ще два важливі видання: антологію військових письменників «Голоси» та збірку Рівненської організації НСПУ «Наше слово — меч духовний». У книгах зібрані поетичні та прозові твори, роздуми та спогади українських військовослужбовців та письменників Рівненщини.

Серед сучасних комеморативних заходів формування культури пам'яті про російсько-українську війну, донесення правди про війну із перших вуст, особливо в тилу є зустрічі користувачів бібліотеки з очевидцями війни — внутрішньо переміщеними особами (ВПО). РОУНБ налагодила тісні зв'язки з центром підтримки переселенців «ЯМаріуполь» Рівне, директор Богдан Дужик. Представники центру бувають частими гостями в бібліотеці. Курує цю роботу в книгозбірні відділ документів із гуманітарних наук.

Вже стало традицією проведення заходів із циклу «Жива книга»: «3 Маріуполем у серці», «Незакінчена книга війни. Історії незламних». Головними героями «книги» є внутрішньо переміщені особи з Маріуполя, Донецька, Луганська, Бердянська. Це історії людей, які в перші дні війни були вимушені покинути рідні місця, роботу, друзів й шукати

прихисток на Рівненщині. Постійними слухачами «живої книги» є студенти всіх курсів та викладачі Рівненського фахового коледжу Національного університету біоресурсів природокористування України, студенти вишів.

«Наш другий дім» — так кажуть внутрішньо переміщені маріупольці про Рівне. А РОУНБ стала для них культурним центром, де за їх участю проходить чимало заходів, зокрема, урок патріотизму «Героїка Крут очима сучасника», приурочений 105-й річниці бою під Крутами. Тематичні заходи: «3 Днем народження, Незалежна Україно», «Маріуполь незламний» [4].

Головними учасниками цих та інших зустрічей, які проводить бібліотека спільно з центром «ЯМаріуполь», є куратор культурних заходів центру Марина Фесенко, вихователь-методист Ірина Сумягіна, а також юні вихованці. Часто зустрічається з користувачами бібліотеки рівнянин Юзеф Нікольченко, археолог, викладач Маріупольського державного університету, Заслужений працівник культури, відмінник освіти України. Нині він перебуває в статусі біженця. Під час виступів Юзеф Мойсеевич знайомить з великою кількістю пам'яток архітектури Рівненщини, як національного, так і місцевого значення («Культурна спадщина Рівненщини»), розповідає про багатство пам'яток архітектури Маріуполя, частина з яких була знищена уже в перший рік війни, збереження пам'яток культури, які вдалося вивезти. На кожній зустрічі з рівнянами маріупольці мріють про звільнення Маріуполя від окупантів, відродження зруйнованого міста. (Діалогова зустріч за кухонним столом «Я – Маріуполь: маю намір відродитися!»).

Заходи, які проводить РОУНБ з центром «ЯМаріуполь», носять виховну та пізнавальну функцію для молоді, об'єднують у протистоянні агресору, вселяють віру в перемогу.

Зустрічі із ВПО є важливим методом донесення правди про війну із перших вуст, а їхнє документування — неоціненним методом, як історичного джерела для дослідників та майбутніх поколінь. В 2022—2023 роках обласна книгозбірня розпочала збір свідчень про війну, аби сформувати перше джерело для майбутнього осмислення подій [10]. До написання спогадів, окрім працівників головної книгозбірні долучилися бібліотекарки громад, письменники, журналісти. Важливо було зберегти свідчення очевидців та надати широкий доступ до них (про що попередньо узгоджено з оповідачами). Більшість записів спогадів було опубліковано в інформаційному бюлетені «Інва.net», число 37, 2022 рік. Детальний огляд матеріалів подано в газеті «Сім днів» (обласна суспільно-політична україномовна газета Рівненської

області) та в журналі «Бібліотечний форум: історія, теорія і практика». У 2024 році публікацію спогадів ВПО продовжено в газеті «Сім днів».

З метою донесення голосів внутрішньо переміщених осіб до незрячих та слабозорих осіб РОУНБ озвучила тексти спогадів. До створення подкастів долучилися студенти першого курсу кафедри театральної режисури Художньо-педагогічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету під керівництвом доцента кафедри театральної режисури Тетяни Соکیل. Молоді люди не лише змогли реалізувати свої знання на практиці, але й дізналися правду від людей, які стали вимушеними свідками та учасниками жакливної російсько-української війни. Подкасти будуть оприлюднені на сайті «Аудіобібліотека» <https://audio.librv.ua/invanets>.

Мистецтво — один із потужних засобів трансляції пам'яті на широку аудиторію, спосіб говорити про те, про що немає сил говорити вголос чи текстом [1]. Однією з форм візуалізації російсько-української війни, як інструменту меморіалізації є фотографія. Фотовиставки стали традиційними в РОУНБ [4].

Користувачі бібліотеки мали змогу побачити понад 20 унікальних світлин, які ілюструють розвиток воєнної медицини починаючи, від Першої світової війни до сучасних репортажних фотографій 2014—2015 рр., 2022—2023 рр. Автором більшості сучасних фото є полковник ЗСУ, військовий журналіст, фотограф Тарас Грень.

«Українська медицина воєн» — проєкт, створений з глибокої пошани й вдячності за працю медиків у час російсько-української війни. Його реалізація відбулася в межах співпраці Українського Фотографічного Товариства (УФОТО), Львівського Фотомузею, Музею історії медицини Галичини ім. Мар'яна Панчишина, Львівського військово-медичного клінічного центру, Медичного центру NOVO, приватних колекціонерів.

Велике емоційне враження справила на присутніх експозиція фотовиставки «Дні світла: Дух та почуття звільненого Херсона». Автор світлин Антон Балан родом з міста Херсон, волонтер, доброволець ТРО, а нині воїн ЗСУ, що захищає Україну у складі 14 ОМБ. 25 фотографій розповідають про атмосферу та емоції людей під час звільнення міста від російських військ.

На виставці художника карикатуриста Віктора Голуба «Карикатурою проти війни» в бібліотеці було представлено понад 50 малюнків, виконаних у кольорі, які демонструють сатиричне бачення подій сучасності. Карикатури автора створені у 2022 році, стосуються теми війни, адже з початку російської

агресії він малює виключно на антипутінську та антирашистську тематику. «Чорнобаївка13», «Херсонські кавуни», «Рускій военний корабль...» — стали сюжетами карикатур автора.

Документування війни через фотографію набуло великого значення, стало зброєю у боротьбі з російською пропагандою, а фотовиставки РОУНБ, які відвідує чимало представників громади, мають колективний вплив, змінюють світогляд, згуртовують, вселяють віру в перемогу.

Висновки: Бібліотеки області спільно з громадами переосмислюють питання меморалізації та пам'ятування. Вишукують нові форми вшанування пам'яті полеглих краян шляхом створення цифрових меморіалів. Це забезпечує необмежений цілодобовий доступ до ресурсів віддаленим користувачам. Дозволяє завдяки коментуванню співпереживати разом з родиною за неоправдану втрату близьких людей та долучатися до спогадів про загиблих військовослужбовців. Комеморативні практики РОУНБ об'єднують людей у важкий період, допомагають разом пережити біль, дають надію на майбутнє. Це лише фундамент закладений РОУНБ, окремими книгозбірнями області на шляху пам'ятування російсько-української війни.

Варто зазначити, що наведені в статті приклади ще не є загальною практикою для всіх бібліотек області.

Для створення нової регіональної культури пам'яті війни необхідний концептуальний підхід

в основі якої будуть полегли захисники, і ті, кого закатували в полоні, їхні родини, герої, які боронять Україну, ветерани війни, біженці, волонтери. Співпраця книгозбірень з музеями, архівами, спілками, які об'єднують учасників бойових дій; благодійних фондів, представників волонтерських організацій та окремих активістів.

При проведенні заходів важливо вберегтися від радянських, «заскорублених» форм роботи. Необхідно налагоджувати діалог між тими, хто зазнав втрат рідних, приниження через війну, і тими, чий родини наразі знаходяться в безпеці. Бачити одне одного, відчувати і вшановувати полеглих.

Варто створити ресурсні бази книгозбірень: архіви, колекції документів з відкритих інтернет-джерел (фото, відео та текстові матеріали). Практикувати документування героїчного спротиву агресії, злочинів російських окупантів в Україні із розповідей очевидців. Важливим джерелом такої інформації є регіональні ЗМІ.

Для виконання вищевикладених рекомендацій, важливо систематично підвищувати кваліфікацію бібліотечних працівників аби вони змогли долучитися до формування та збереження регіональної культури пам'яті про війну у своїх громадах.

Творити культуру пом'яті потрібно уже сьогодні, адже з часом вона може трансформуватися та змінюватися. Пам'ять необхідно зберегти не лише для сучасників, але й для прийдешніх поколінь.

Джерела та література:

1. Від цифрового меморіалу до художніх виставок: як в Україні шукають нові підходи до вшанування пам'яті. URL: <https://svidomi.in.ua/page/vid-tsyfrovoho-memorialu-do-khudozhnikh-vystavok-iak-v-ukraini-shukaiut-novi-pidkhody-do-vshanuvannia-pamiati> (дата звернення: 01.12.2024).
2. «Вічні захисники» книга пам'яті. Сарненська централізована система публічно-шкільних бібліотек. URL: <http://lib.sowa.com.ua/memory/memory.htm> (дата звернення: 28.11.2024).
3. Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій російсько-української війни. URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny> (дата звернення: 01.12.2024).
4. Новини та події. Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека: сайт. URL: <https://lib.rv.ua/sections/news#gsc.tab=0> (дата звернення: 02.12.2024).
5. 10 вересня. Ціна свободи. Бібліотека творів авторів Рівненщини. URL: http://catalog.lib.rv.ua:81/cgi-bin/irbis64r_17/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 02.12.2024).
6. Практики пам'ятання і меморіалізація. Як гідно вшанувати героїв, жертв і події російсько-української війни? Частина 1. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematik_oglyadi/2024/memo1.pdf (дата звернення: 29.11.2024).
7. Презентовано основні принципи меморіалізації російсько-української війни. Комітет Верховної Ради України. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/news/main_news/76418.html (дата звернення: 30.11.2024).
8. Свідома меморіалізація: що вона нам дасть і від чого застереже. URL: <https://sil.media/p/svidoma-memorializaciya-shho-vona-nam-da-20389> (дата звернення: 01.12.2024).
9. Revolution of dignity. War. Rivne region. URL: <https://memory.rv.ua/en/home/> (дата звернення: 02.12.2024).
10. Щербан Р. Зберігаємо пам'ять: спогади очевидців війни росії проти України (з досвіду роботи біблі-

- отек Рівненщини). *Бібліотека. Люди. Війна. Втрати і звернення*: зб. тез і повідомлень Всеукр. наук.-практ. конф., 8 листоп. 2023 р. Київ, 2023. С. 373—378. URL: https://nibu.kyiv.ua/media/uploads/2023/12/21/vii_chytannya_2023_zbirnyk_tez_site_full.pdf (дата звернення: 03.12.2024).
11. Щербан Р. Концептуальні підходи до створення сайту-меморіалу «Революція гідності. Війна. Рівненщина». *Бібліотеки, архіви, музеї в умовах війни*: зб. тез і повідомлень Всеукр. наук.-практ. конф., 25—26 жовт. 2023 р. Харків, 2023. С. 137—140. URL: <https://ia800802.us.archive.org/23/items/korolenkivski-chytannja-2023-new-file/Korolenkivski-Chytannja-2023-new-file.pdf> (дата звернення: 02.12.2024).
12. Щербан Р. Майдан, АТО/ООС: втрати рівнян (За матеріалами сайту РОУНБ «Революція гідності. Війна. Рівненщина» <https://memory.rv.ua/>). *Круглий стіл «Сила бібліотек: збереження локальної історії у контексті сучасних подій»*. Національна історична бібліотека України. URL: https://nibu.kyiv.ua/ks_2024/ (дата звернення: 03. 12. 2024).